

NIEUWSBRIEF

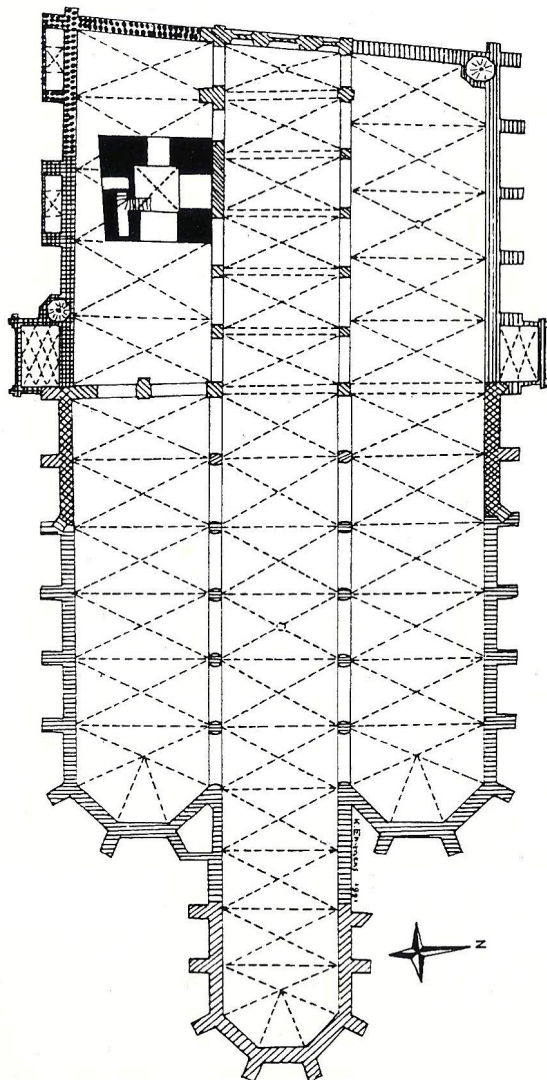
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nummer 9

Maart 1994

Stichting Bouwhistorie Nederland

Zwaansteeg 11 3511 VG Utrecht Postbank 273441

- Algemeen bestuur:* K.J. Steehouwer (*interim-voorzitter*)
G. Berends
A.H. van Drunen
H. Janse
B.J.M. Klück
J.M.H. Penders (*onderwijs-coördinator*)
D.J. de Vries
D.J.K. Zweers
- Dagelijks bestuur:* R. Glaudemans (*secretaris*)
R.J.W.M. Gruben (*penningmeester*)
K. Emmens
- Redactie Nieuwsbrief:* R. Glaudemans
R.J.W.M. Gruben
D.J.K. Zweers
- Redactieadres:* Nieuwsbrief Bouwhistorie
Bethaniëstraat 4
5211 LJ 's-Hertogenbosch
Tel.: 073-145225
- Kopij / reacties:* **Vóór 1 juni a.s. te zenden aan het bovenstaande redactieadres.**
De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur).
- Donateurs:* U kunt donateur van de SBN worden door jaarlijks minimaal f. 25,- over te maken op postgiro 273441 t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht.
U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de vier maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

Van het bestuur

Na ruim twee jaar leiding te hebben gegeven aan de SBN is Herman Janse op 5 januari j.l. afgetreden als voorzitter van het algemeen bestuur. Zijn voorzitterschap werd gekenmerkt door een enorme inzet, niet alleen tijdens de bestuursvergaderingen, maar zeker ook als eindredakteur van de Nieuwsbrief. Als lid van de 'commissie onderwijs' was hij een stuwende kracht achter de cursus bouwhistorie en de bijbehorende syllabus. Herman Janse nam, vaak achter de schermen, zijn verantwoordelijkheden als voorzitter, en dat kost veel tijd. Vandaar dat hij er nu voor kiest de hamer door te geven en een aantal nog liggende zaken af te ronden. Gelukkig blijft hij als lid van het algemeen bestuur bij de SBN betrokken zodat wij een beroep kunnen blijven doen op zijn deskundigheid en zijn contacten. Hopende dat we nog lang bij hem te rade kunnen gaan, wil ik Herman Janse namens het bestuur nogmaals bedanken voor zijn inzet en enthousiasme.

De vergadering van het algemeen bestuur heeft besloten dat het voorzitterschap tijdelijk, totdat een nieuwe voorzitter is gevonden, wordt waargenomen door Koos Steehouwer. Tevens trad bij deze gelegenheid Edsard Kylstra uit het bestuur en werden Dick Berends en Karel Emmens gekozen als nieuwe leden van het Algemeen bestuur.

Ronald Glaudemans

De Conventie van Malta (3)

Op 16 januari 1992 ondertekende minister d'Ancona namens Nederland het Europees Verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed. Het verdrag moet nog door het Nederlandse parlement geratificeerd worden. Hiervoor wordt momenteel in Den Haag een goedkeuringswet voorbereid. De ondertekening van het verdrag houdt in dat de Monumentenwet 1988 gewijzigd zal moeten worden. De wetswijziging zal naast archeologie, ook betrekking moeten hebben op bouwhistorisch onderzoek, zoals uit de tekst van het verdrag blijkt.

Het Verdrag van Malta

In het verdrag van Malta artikel 1, lid 3 staat: "Tot het archeologische erfgoed behoren *bouwwerken, gebouwen, complexen, aangelegde tuinen,*

roerende zaken, monumenten van andere aard, alsmede hun context, ongeacht of zij op het land of onder water zijn gelegen." (onderstreping van de auteur). Uit deze omschrijving blijkt dat ook bovengrondse cultuurhistorische monumenten onder het Verdrag van Malta vallen. De officiële verdragstekst is in het Engels en in het Frans gesteld. Het woord "archeology" betekent in beide talen oudheidkunde. Hieronder wordt in anglo-saxische en francofone landen zowel archeologie als bouwhistorie verstaan. In het Nederlands is er onderscheid tussen beide onderzoeksdisciplines. De Nederlandse vertaling van de verdragstekst spreekt echter alleen over opgravingen. Het onderzoek van bouwwerken, gebouwen en complexen is voornamelijk een bouwhistorische aangelegenheid. De Nederlandse vertaling van het verdrag zal in deze dus moeten worden aangepast.

Bouwhistorisch onderzoek

De afgelopen decennia is het bouwhistorisch onderzoek sterk in de belangstelling gekomen. In de jaren vijftig en zestig werd het onderzoek van historische gebouwen en stedelijke structuren vooral door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg uitgevoerd. Vanaf het midden van de jaren zeventig zijn ook gemeenten het nut van deze vorm van historisch onderzoek voor de monumentenzorg gaan inzien.

Bouwhistorie spoort latente monumentale zaken in gebouwen op, analyseert historisch stedenbouwkundige structuren en bepaalt de monumentale waarden. Door de decentralisatie van de monumentenzorg is de vraag naar bouwhistorisch onderzoek sterk toegenomen. Voor onderzoek en advies op het vlak van het gemeentelijk monumentenbeleid, het subsidiestelsel en het beheer van beschermde stads- en dorpsgezichten wordt steeds meer een beroep gedaan op de bouwhistoricus.

Het bouwhistorisch onderzoek komt voort uit de monumentenzorg. Het onderzoek is vooral gericht op de restauratie. Merkwaardig genoeg komt bouwhistorie niet als zodanig in de Monumentenwet voor. Dientengevolge ontbreekt bouwhistorie ook in de modelmonumentenverordening van de VNG.

De Monumentenwet

De Monumentenwet verstaat onder monumenten: "alle vóór vijftig jaar vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun kennis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde". Een gebouw kan dus zuiver om het belang voor de wetenschap tot monument verklaard worden. Als echter dit gebouw verbouwd of gerestaureerd wordt,

neemt door de meestal ingrijpende vernieuwingen, de wetenschappelijke waarde sterk af. Bouwhistorisch onderzoek vooraf en tijdens de bouwwerkzaamheden is dan uit wetenschappelijk oogpunt geboden. Deze situatie is vergelijkbaar met die van archeologische monumenten.

Aan een vergunning tot wijziging, afbraak of verwijdering van een beschermd monument kunnen voorwaarden verbonden worden in het belang van de monumentenzorg. Hieronder kunnen we ook bouwhistorische en archeologische zaken rekenen. Er kunnen daarom voorwaarden gesteld worden aangaande bouwhistorisch en archeologisch onderzoek. Voor niet geregistreerde monumenten, die naar hun aard eveneens van wetenschappelijk belang zullen zijn, geldt er alleen voor archeologische monumenten een meldingsplicht (art. 47 MW). De minister kan vervolgens gelasten de werken stil te leggen ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek.

Uit de letter van de wet blijkt dat meldingsplicht betrekking heeft op roerende en onroerende zaken. Funderingen van gebouwen worden in de Memorie van Toelichting Monumentenwet 1996 expliciet genoemd. Aard en nagelvaste onderdelen van gebouwen, zoals bijvoorbeeld sleutelstukken, schilderingen en betimmeringen vallen echter buiten deze Monumentenwet, aangezien er slechts sprake is van opgravingen en niet van bovengronds onderzoek. Dit is een ernstige omissie in de wet, die bij de wetwijziging in gevolge het Verdrag van Malta moet worden rechtgetrokken.

Over het verrichten van onderzoek in monumentale gebouwen spreekt de Monumentenwet in het geheel niet. Bij de komende wijziging van de wet zal naast het begrip opgraving ook het bovengrondse onderzoek van monumenten moeten worden ingevoerd. De Nederlandse wetgeving sluit dan meer aan bij de Europese monumentenzorg.

De gemeentelijke Monumentenverordening

De juridische middelen die gemeenten, als belangrijkste uitvoerders van de monumentenzorg, tot hun beschikking hebben, moeten ondergeschikt en volgend zijn aan de Monumentenwet. Het beschermen van bouwhistorische zaken die van wetenschappelijk belang zijn, kan pas door gemeenten adequaat worden verricht als de Monumentenwet en daaropvolgend de monumentenverordening op dit punt is aangepast.

Wil het Verdrag van Malta voor wat betreft het bovengrondse archeologisch erfgoed in Nederland daadwerkelijk resultaten opleveren, dan zullen de gemeenten als uitvoerende overheidsinstantie over de nodige juridische middelen moeten kunnen beschikken.

De verwoester betaalt

Behoud van het historisch erfgoed staat in het Verdrag van Malta voorop. Dit behoud kan door onderzoek, voorafgaand aan een verbouwing of restauratie sterk worden bevorderd. De kosten van een dergelijk vooronderzoek zijn marginaal in verhouding tot de totale bouwkosten. Vaak bedragen ze slechts enkele duizenden guldens. Deze kosten kunnen in de restauratiesubsidie worden opgenomen.

Om technische of economische redenen is behoud echter niet altijd mogelijk. Onderzoek en documentatie is dan het laatste redmiddel. Een dergelijk noodonderzoek is arbeidsintensiever, maar zal nooit meer dan enkele weken in beslag nemen. De kosten voor een dergelijk onderzoek kunnen gefinancierd worden in de vorm van legeskosten voor de sloop- of bouwvergunningaanvraag. In het Verdrag van Malta is uitgegaan van het principe dat degene die het erfgoed vernietigt voor de kosten van berging en onderzoek zal moeten opkomen. Dit beginsel sluit aan bij vergelijkbare regels in het Nederlandse en internationale recht.

Bij de parlementaire behandeling van het Verdrag van Malta zou aandacht besteed moeten worden aan de bescherming van bovengrondse archeologische zaken. Deze bescherming zou juridisch onderbouwd moeten worden door regelgeving in de Monumentenwet aangaande bouwhistorisch onderzoek.

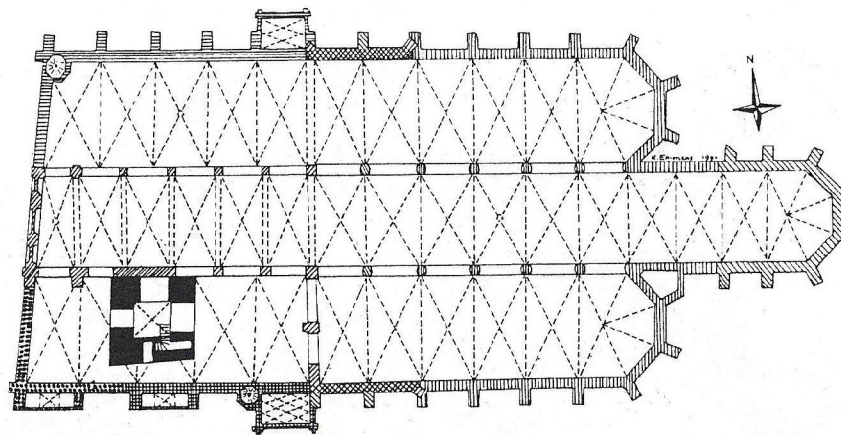
Ad van Drunen

De koorpartij van de Amersfoortse Sint-Joriskerk

Inleiding

De Sint-Joriskerk in Amersfoort is een middeleeuws kerkgebouw dat in publikaties tot nog toe weinig aandacht heeft genoten. Het is een bijzonder interessant en ingewikkeld gebouw, waarvan de bouwgeschiedenis maar moeilijk te ontrafelen is. De traditionele benadering, bestaande uit kunsthistorisch/stilistisch onderzoek en archiefonderzoek, heeft tot conclusies geleid die vaak nauwelijks te bewijzen zijn. Dit is te wijten aan de relatief sobere opzet van het gebouw en aan de weinige bouwberichten die overgeleverd zijn. Deze benaderingswijze laat vele vragen onbeantwoord.

De eerste belangrijke aanzet tot een bouwhistorische benadering van deze kerk is gegeven door P. Wiersma tijdens de restauratie van het gebouw in de jaren zestig. Hij heeft zijn opmetingen en vondsten opgenomen in een verslag

Afbeelding 1: Plattegrond van de Sint-Joriskerk te Amersfoort (tekening auteur)

I: de toren	V: het hallen- en hoofdkoor, fase 2
II: de kruisbasiliek	VI: de noorabeuk van het schip
III: het hallen- en hoofdkoor, fase 1	VII: de zuidbeuk van het schip, fase 1
IV: de verbouwing van het transept	VIII: de zaalbeuk van het schip, fase 2

afb. 1 Plattegrond van de Sint-Joriskerk te Amersfoort, met ingetekend de verschillende bouwfasen (tek. auteur, gebaseerd op plattegrondtekeningen van P. Wiersma).

dat hij helaas nooit heeft voltooid. Een weerslag van zijn inzichten is terug te vinden in het boekje van H.E. Dekhuijzen over de Sint-Joriskerk uit 1969, dat tot op de dag van vandaag de meest accurate beschrijving van de bouwgeschiedenis levert.

In de jaren 1990 en 1991 heeft ondergetekende zijn tanden in deze kerk gezet als object voor het afstuderen. Een half jaar na de afronding van het onderzoeksverslag heeft archeologisch onderzoek nabij de kerk geleid tot een preciezere datering van de toren. Dendrochronologisch onderzoek in 1992 leidde wederom tot een nauwkeuriger datering van bepaalde bouwdelen. In dit artikel wordt de koorpartij voor het voetlicht gebracht, omdat de nieuwe gegevens een ander licht werpen op de bouw van met name dit imposante deel van de Sint-Joriskerk.

Afb. 2 Het exterieur van de kerk gezien vanuit het zuidwesten, op het plein de Hof. Duidelijk is te zien dat de toren in de zuidbeuk staat. Rechts van het grote portaal begint het hallenkoor (foto auteur).

Amersfoort en de Sint-Joriskerk

De naam Amersfoort komt al in een vroeg elfde-eeuws document voor, maar opgravingsvondsten in de stadskern tonen aan dat de nederzetting pas in de twaalfde eeuw is ontstaan. Dit hangt nauw samen met de ontginningen die de bisschoppen van Utrecht in de twaalfde eeuw in dit deel van het Nedersticht bevorderden. In 1132 reeds blijken de schouten van Eemland in Amersfoort te zetelen en vóór 1196 is daar een bisschoppelijke hof gesticht. Op deze hof woonden de Heren van Amersfoort die namens de bisschoppen de belastingen inden en het bestuur in het Eemland uitoefenden.

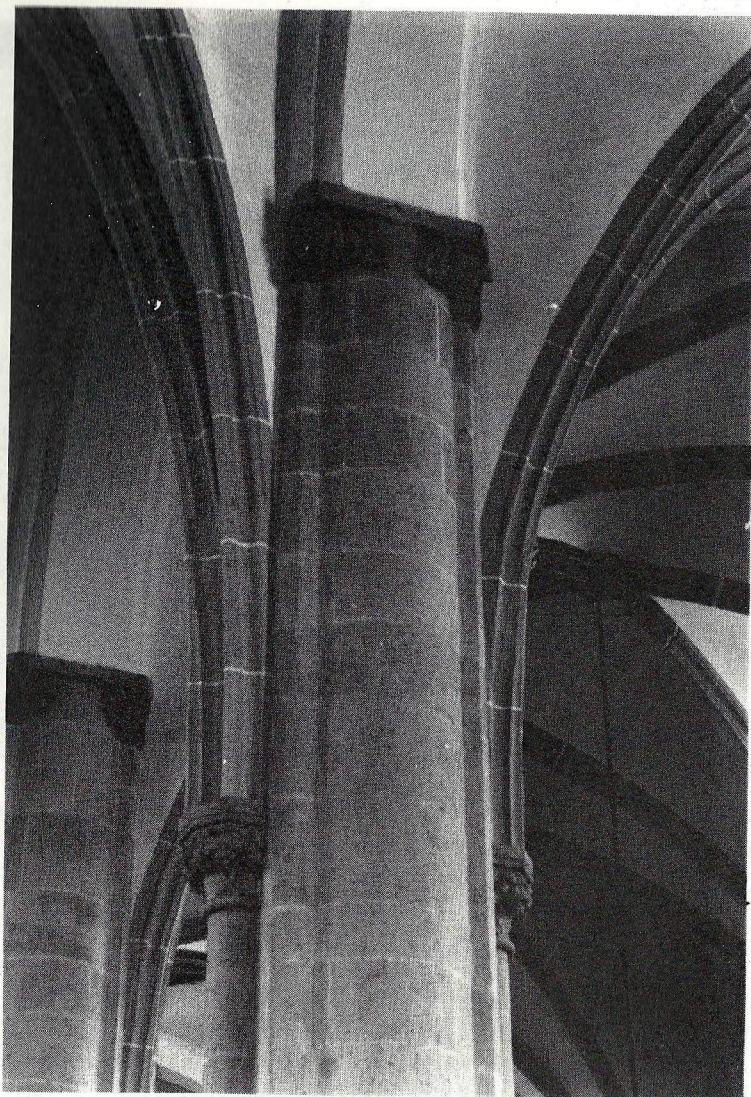
Tot de bisschoppelijke hof heeft zeer waarschijnlijk een kapel behoord. Aangezien Sint-Joris in de twaalfde eeuw een populaire heilige was bij de adel, is de conclusie gerechtvaardigd dat de oorsprong van de Sint-Joriskerk in deze kapel gezocht moet worden. Alhoewel de bisschoppelijke hof is verdwenen, staat van de hofkapel nog één deel overeind. Het betreft de on-

Afb. 3 Het interieur van het hallenkoor naar het oosten. Het oxaal sluit het eenbeukige hoofdkoor af van het hallenkoor (foto auteur).

derste vier geledingen van de bakstenen toren, die omstreeks het jaar 1200 gedateerd kunnen worden¹.

Rondom deze hof groeide in de twaalfde en dertiende eeuw een nederzetting die in 1259 van bisschop Hendrik van Vianden stadsrechten kreeg. In 1265 blijkt de Sint-Joriskerk de parochiekerk van Amersfoort te zijn, dus op een onbekend tijdstip is de kerk van kapel tot parochiekerk verheven. Waarschijnlijk is nog in de late dertiende eeuw begonnen met de bouw van een kruisbasiliek. De wijding hiervan heeft plaatsgevonden vóór 1337, toen aan de Sint-Joriskerk een kapittel werd verbonden en de kerk een tweede patroonheilige bleek te hebben: Sint-Nicolaas². De Amersfoortse parochiekerk sloot zich in deze gedaante aan bij de Buurkerk en de Jacobikerk, beide stadsparo-

Afb. 4 Ribben en kapitelen. De ribaanzetten zijn bijgehakt om aan te sluiten op de nieuwe ribben van het gewelf. De kapitelen van de scheibogen zijn aanzienlijk hoger geplaatst dan die van het gewelf (foto auteur).

chierkerken van Utrecht, die in die tijd ook de vorm van een kruisbasiliek hadden.

In 1340 zijn de stad en de kerk getroffen door een brand; op miraculeuze wijze kon de hostie ongeschonden uit de brand worden gered. Als gevolg hiervan werd de Sint-Joriskerk steeds meer bezocht door pelgrims die dit relik kwamen aanschouwen. In de eerste helft van de vijftiende eeuw verminderde deze pelgrimage echter, en vanaf 1445 verschuift de aandacht geheel naar de O.L.V. kerk, waar het Mariabeeldje is geplaatst dat een jaar eerder op miraculeuze wijze in een gracht is gevonden. Bovendien heeft deze brand tot gevolg gehad dat de noordmuur van het schip is ingestort en nadien hersteld³. Omstreeks deze tijd is ook het schip met twee traveeën naar het westen verlengd.

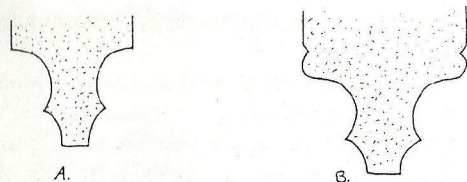
De groei van de stad zette in de veertiende eeuw door, want omstreeks 1380 was men begonnen met de bouw van een nieuwe stadsmuur die het oppervlak van de stad zou verdubbelen. Deze stadsmuur was in 1451 gereed en zou tot in de negentiende eeuw de grootte van Amersfoort bepalen. De volgende bouwphase van de Sint-Joriskerk, de derde, betreft een geheel nieuwe en grootse koorpartij die ook het oppervlak van de kerk zou verdubbelen.

De koorpartij ontleed

De koorpartij van de Sint-Joriskerk valt in twee delen uiteen. Het meest oostelijke deel, het hoofdkoor, is eenbeukig en vier traveeën lang. Aan de westzijde sluit daarop het hallenkoor aan, dat bestaat uit drie ongeveer even brede en hoge beuken van zes rechthoekige traveeën. De oostelijke sluiting van zowel het hoofdkoor als de beide nevenkoren is veelhoekig, respectievelijk vijf en drie zijden van een achthoek. Tussen het hoofdkoor en de sluitingen van de beide nevenkoren bevinden zich kleine driehoekige ruimten. Het geheel is met vierdelige kruisribgewelven overkluisd.

Als de bouwnaden worden bekeken blijkt de koorpartij uit vier delen te bestaan. De twee oostelijke traveeën van het hoofdkoor vormen één geheel. Vervolgens blijken de buitenmuren van de twee westelijke traveeën van het hoofdkoor en van de vier oostelijke van het hallenkoor met elkaar te corresponderen. Het muurwerk boven de beide arcaden van de vier oostelijke traveeën van het hallenkoor vormt het derde deel. Het buiten- en binnenmuurwerk van de twee westelijke traveeën van het hallenkoor is ook met elkaar in verband te brengen.

Een ander opvallend verschijnsel tonen de gewelfribben. De ribaanzetten in de vier oostelijke traveeën van het hallenkoor en de twee westelijke van het

Afb. 5 Ribprofielen. A toont het profiel van de ribaanzetten in het westelijk deel van het hoofdkoor; B toont het profiel van de ribben in het oostelijk deel van het hoofdkoor (Tek. auteur, naar opmetingstekeningen van P. Wiersma).

hoofdkoor, zowel tegen de buitenmuren als aan de pijlers, kennen een eenvoudiger profiel dan de ribben hogerop. De ribben in de twee oostelijke traveeën van het hoofdkoor en de twee westelijke van het hallenkoor tonen één type profilering, die hetzelfde is als die van de ribben hogerop in het andere deel van het hallen- en hoofdkoor. Daarnaast valt op dat alleen in de twee oostelijke traveeën van het hoofdkoor en in de twee westelijke van het hallenkoor enkele kapitelen voorkomen met mens- en dierfiguren.

De kappen op het hallen- en hoofdkoor zijn ook in vieren te ontleden. Op de vier traveeën van het hoofdkoor staat een kap met gesneden telmerken van het veelvuldig in Nederland voorkomende type, tellend van west naar oost. De drie kappen boven de vier oostelijke traveeën van het hallenkoor hebben telmerken, tellend van oost naar west. Deze telmerken, waarin cirkels zijn verwerkt, zijn eenmalig in deze kerk toegepast. De kappen op de twee westelijke traveeën van de noord- en middenbeuk van het hallenkoor hebben dezelfde unieke telmerken. Ook deze tellen van oost naar west. De kap op de twee westelijke traveeën van de zuidbeuk tenslotte heeft telmerken van het bekende gesneden type, tellend van oost naar west⁴.

De chronologie van de koorpartij

Op basis van de beschreven bouwnaden, ribprofielen, kapitelen, kappen en de baksteenformaten is met enige nauwkeurigheid een chronologie vast te stellen. Het eerst zijn de buitenmuren van het oostelijk deel van het hallenkoor en het westelijk deel van het hoofdkoor tegen de noordoost- en zuidoosthoek van het bestaande transept geplaatst. Vervolgens is het oude oostkoor afgebroken, waarna de arcaden van de middenbeuk neergezet en de kappen over de drie beuken gesteld konden worden. Het is mogelijk dat het westelijk deel van het hoofdkoor een nooddak heeft gehad, net zoals dat omstreeks 1350 aan het koor van de Utrechtse Jacobikerkerk het geval was. Deze drie stappen zijn als

één bouwfase aan te merken, want hier treffen we dezelfde ribaanzetprofielen en kappen met dezelfde unieke telmerken aan.

De volgende fase betreft de verlenging van het hoofdkoor met twee traveeën. Met het gereedkomen van de koorluiting wordt over deze twee nieuwe en de twee al bestaande traveeën één kap gesteld.

De laatste bouwfase van het hallenkoor betrof geen nieuwbouw maar de verbouwing van een bestaand deel van de oude kerk: het transept. De beide kruisarmen met hun dwars op de lengterichting geslagen gewelven werden verhoogd en omgebouwd tot de twee westelijke traveeën van het hallenkoor. Ook de viering werd verhoogd tot de hoogte van het hallenkoor en kreeg twee gewelven. Waarschijnlijk zijn eerst de noordelijke dwarsarm en de viering verbouwd, want op beide delen staan (nog) kappen met unieke telmerken. De zuidarm is als laatste aangevat, want daarop is een kap geplaatst met de gewone gesneden telmerken. Aangezien de kappen op de noord- en middenbeuk in de vorm van de telmerken aansluit op de rest van het hallenkoor, kan de vraag worden opgeworpen of een eerste begin met de verbouwing van het transept al is gemaakt vóórdat de uitbouw van het hoofdkoor plaatsvond. Mogelijk beperkte de verbouwing zich tot een verhoging van het muurwerk en de plaatsing van de nieuwe kappen. Een probleem vormt de aansluiting tussen deze nieuwe kappen en de dan enig overgebleven lagere dwarse transeptkap. Dit maakt deze these minder waarschijnlijk. Een andere mogelijkheid is dat voor de beide kappen op de voormalige noordarm van het transept en de viering gebruik werd gemaakt van nog aanwezig hout. Dit roept echter de vraag op waar dat resthout oorspronkelijk voor bedoeld zal zijn geweest - of waar het vandaan kwam. Op deze vragen is (nog) geen antwoord.

De overwelfing vormt een homogeen geheel, op de genoemde ribaanzetten in enkele traveeën na. Het feit dat de profilering van de ribben zo eenvormig is, doet vermoeden dat het hoofd- en het hallenkoor in één bouwcampagne overwelfd zijn. Toch is het niet uitgesloten - alhoewel niet met zekerheid aantoonbaar - dat ook de gewelven in enkele stappen over de verschillende bouwdelen zijn geslagen. De grootte van de ribben zou daarvoor een aanwijzing kunnen zijn.

De datering van het hallen- en hoofdkoor

Slechts in één document wordt melding gemaakt van een bouwcampagne die de koorpartij betreft. In 1442 wordt namelijk in een stadsrekening gewaar- schuwd dat het transept, het "cruyswerk" afgebroken wordt. Hierboven is opge-

Afb. 6 Het venster met de oorspronkelijke tracering, dat zich bevindt in de ruimte tussen het hoofdkoor en de zuidkoorsluiting (Foto Bell, Amersfoort (1962), herkomst: archief Dekhuijzen).

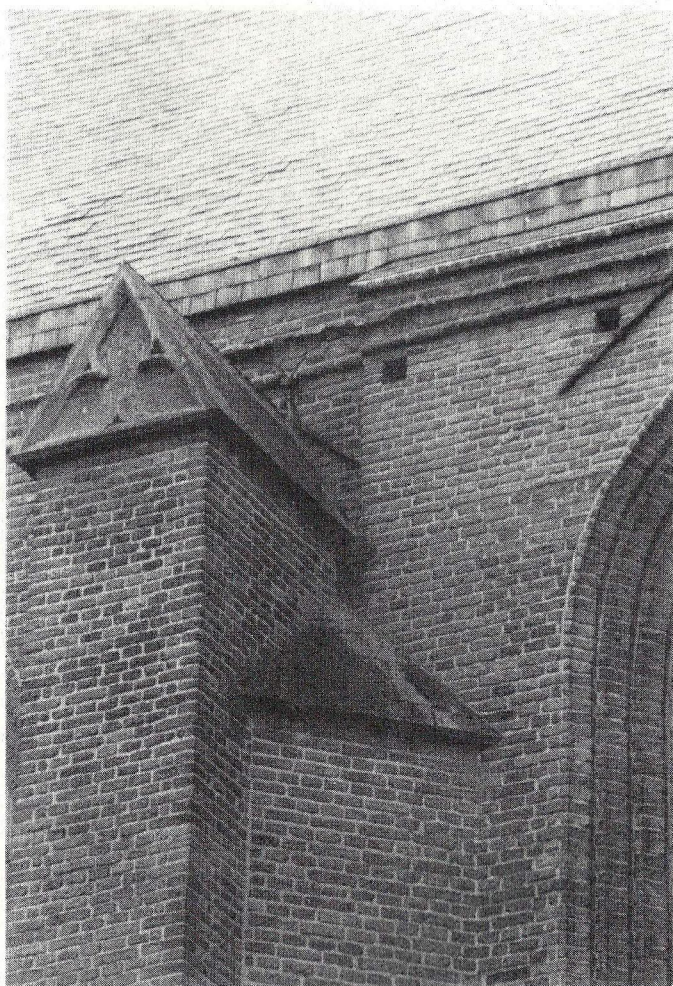
merkt dat in 1340 de kruisbasiliek door een brand is getroffen en dat de verbouwing van het transept de laatste stap was in de bouw van de koorpartij. Hieruit kan de conclusie getrokken worden dat de koorpartij tussen circa 1350 en 1445 zal zijn gebouwd.

Over het algemeen wordt aangenomen dat de bouw van deze grootse koorpartij in het eerste kwart of de eerste helft van de vijftiende eeuw heeft plaatsgevonden⁵. Dit zou afgeleid kunnen worden uit de steenhouwersmerken die op de pijlers van trachiet zijn aangebracht. Twee daarvan zijn ook in andere kerken aangetroffen, waar de datering uiteenloopt van circa 1396 tot circa 1480⁶. Ook voor de kappen wordt deze datering aangehangen⁷. Dendrochronologisch onderzoek in de kappen heeft tot nu toe alleen voor het hoofdkoor tot een duidelijk resultaat geleid: het hout van deze kap blijkt tussen 1412 en 1424 gekapt⁸. Het hoofdkoor is dus vóór 1425 gereed gekomen. Het hallenkoor is, naar de gereconstrueerde chronologie, ouder dan het hoofdkoor. Een datering in de eerste helft van de vijftiende eeuw is daarom niet meer houdbaar.

Enkele vormen in het hallenkoor zouden aanwijzingen kunnen vormen voor een nadere bepaling van de ouderdom. In de eerste plaats zijn dat de basementen van de pijlers, die de vorm van de pijlers in vloeiende curven volgen. Al op het einde van de veertiende eeuw was het gebruikelijk geworden dat basementen een veelhoekige vorm kregen⁹. Dit zou pleiten voor een datering vóór 1400.

Een tweede aanwijzing levert het venster dat zich in de zuidelijke driehoekige ruimte bevindt - tussen het hoofdkoor en de zuidkoorsluiting. Dit is het enige venster van het hallenkoor waarin het originele maaswerk bewaard is gebleven. We zien in de kop een sferische driehoek waarin een verdiepte driepas is gelegen. Maaswerk waarin sferische drie-, vier- en meerhoeken zijn verwerkt, met daarin veelpassen, zijn een typisch verschijnsel van de veertiende eeuw. In de Bovenkerk en Buitenkerk te Kampen bijvoorbeeld, komen ze voor in de koorpartij die in beide gevallen stamt uit de tweede helft van de veertiende eeuw. Wederom een feit dat kan wijzen op een datering vóór 1400.

Een heel voorzichtige verbinding zou gelegd kunnen worden tussen de kapiteelsculptuur in de oudste delen van de Amersfoortse koorpartij en die van de kooromgangen van de Walburgskerk te Zutphen en de Bovenkerk te Kampen. De nog nader te bestuderen overeenkomsten zouden erop kunnen duiden dat de bouwloids van Kampen bemoeienis heeft gehad met de bouw van de koorpartij in Amersfoort¹⁰.

Afb. 7 De aansluiting van het oude transept (rechts) en het hallenkoor (links). Het muurwerk van het voormalige transept springt naar voren, bovendien is links een deel van de overhoekse steunbeer van het voormalige transept te zien. Naar mijn stellige overtuiging zien we aan het voormalige transept niet het oorspronkelijke muurwerk maar een beklamping, die is aangebracht tijdens de verbouwing in 1442 (foto auteur).

De laatste aanwijzing tenslotte vormen de altaarstichtingen. De oudst bekende stichting heeft in 1374 plaatsgevonden in de noordarm van het transept. In 1390 werden drie vicarieën gesticht, twee voor het koor en één aan de zuidzijde van de kerk. Een vierde volgde in 1397, waar uit de stichtingsoorkonde blijkt dat er in de noordzijde van de kerk reeds een altaar aanwezig was. Na deze volgden nog vele stichtingen in de vijftiende en zestiende eeuw.

Deze altaarstichtingen zijn naar mijn idee veelzeggend voor het liturgische gebruik van de nieuwe koorpartij. Het zuidkoor is in 1390 aangeduid als Mariakapel, waar een altaar gewijd aan Maria stond. In de noordzijde van de kerk, naar mijn interpretatie in het noordkoor, stond het altaar gewijd aan het H. Sacrament. Ernaast stond een altaar gewijd aan Nicolaas. Voor het koor stonden altaren gewijd aan het H. Kruis met een tak van de doornenkroon en aan Johannes de Evangelist. In de zuidbeuk vond dus de Mariaverering plaats, in de noordbeuk de verering van het hostiewonder en in de middenbeuk had het belangrijkste altaar voor de leken een plaats - het H. Kruisaltaar. Een gelijksoortig gebruik kende het hallenkoor van de Martinuskerk in Weert uit de vijftiende eeuw. Het hoofdaltaar van de Amersfoortse kerk, gewijd aan Sint-Joris, dat gestaan zal hebben in het hoofdkoor, wordt in geen enkel oud geschrift genoemd.

Conclusie: de bouw van het koor

Op basis van deze vier aanwijzingen is mijns inziens de conclusie gerechtvaardigd dat met de bouw van de koorpartij in de tweede helft van de veertiende eeuw is aangevangen. Omstreeks 1370 zal zijn begonnen met het hallenkoor, dat kort voor 1390 van een kap zal zijn voorzien. Hierdoor konden in dat jaar de nieuwe altaarstichtingen plaatsvinden. In het eerste kwart van de vijftiende eeuw is het hoofdkoor afgebouwd. In 1425 was dus de oostelijke helft van de koorpartij gereed, waarschijnlijk met de overwelling. Rond 1442 werd het transept verbouwd. Eerst zal het muurwerk zijn verhoogd en van nieuwe kappen voorzien. Vervolgens werd het oude interieur uitgebroken, waarna de beide pijlers konden worden geplaatst. De waarschuwing van 1442 wijst mijns inziens op het uitbreken van de kopgevels van het oude transept, die voorzien werden van nieuwe vensters. Als laatste werden de gewelven over de nieuwe traveeën geslagen¹¹.

De aanleiding voor de bouw van deze grootse koorpartij is veelledig. In de eerste plaats kan de stichting van het kapittel in 1337 genoemd worden, waardoor een deel van het koor voor de kanunniken gereserveerd moest

worden. Hoe de verdeling tussen het kapittel en de leken was geregeld in de eerste vijftig jaren is niet duidelijk; bij het gereedkomen van het hoofdkoor kreeg elk zijn eigen ruimte, want vanaf die tijd stond het kapittel het eenbeukige hoofdkoor ter beschikking. Deze scheiding tussen kapittel en leken werd omstreeks 1480 in steen uitgedrukt door het oxaal, dat nog immer het hoofdvan het hallenkoor scheidt. Een tweede punt is de groei van de stad in de veertiende eeuw, waardoor er meer ruimte in de kerk nodig was voor de stedelingen. In de derde plaats veroorzaakte de toestroom van pelgrims, die de wonderbaarlijk geredde hostie kwamen bewonderen, eveneens extra behoefte aan ruimte. Zij vonden een plaats in de noordbeuk. Een vierde - onmeetbare - factor kan de status zijn die Amersfoort zich wilde aanmeten tegenover de stad Utrecht en de bisschop. Mogelijk dat men zich daarom wendde tot de machtige stad van kooplieden, Kampen, toen een nieuwe koorpartij gewenst was.

De laatste bouwcampagnes

Met de bouw van deze grootse koorpartij is de kerk aanzienlijk groter geworden. De huidige omvang werd echter pas bereikt na een volgende bouwcampagne, die een kleine eeuw in beslag nam. Omstreeks 1466 werd begonnen met de fundering en bouw van de noordbeuk langs het schip. Mogelijk werd tegelijkertijd een aanvang gemaakt met de zuidbeuk. De noordbeuk was omstreeks 1500 gereed. De zuidbeuk werd wat het muurwerk betref in 1534 voltooid - eerst het deel ten oosten en ten zuiden van de toren, vervolgens ten westen van de toren - en tegen het midden van de zestiende eeuw van gewelven voorzien¹². Daarmee lag de vorm van de Sint-Joriskerk vast.

De Hervorming in 1580 bracht de kerk in protestantse handen, waarmee het gebruik sterk veranderde. In de loop der eeuwen werden enkele vensters dichtgemetseld. Bovendien werden in de negentiende eeuw de oorspronkelijke traceringen in de vensters vervangen door gietijzeren. De huidige natuurstenen traceringen zijn fantasievolle toevoegingen van de restauratie in de jaren zestig van deze eeuw.

Karel Emmens

Noten

- 1 K. Emmens, 'Van toren tot toren', *FleHITE* 22 afl. 3/4 (Amersfoort 1992), 26-29, aldaar 26 (in dit artikel zijn in kort bestek de resultaten weergegeven van mijn doctoraalscriptie *Van hofkapel tot kapittelkerk: de Sint-Joriskerk te Amersfoort*, Kunsthistorisch Instituut, Kath. Universiteit Nijmegen, 1991).
- 2 Emmens 1992, 27-28.
- 3 P. Wiersma, *Verslag van het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de Sint-Joriskerk te Amersfoort, 1965-1970*, ongepubliceerd, bewerkt door G. Berends (bibliotheek RDMZ, Zeist), 17-18.
- 4 H. Janse, *Houten kappen in Nederland, 1000-1940* (Delft 1989), 45.
- 5 H.E. Dekhuijzen, *De Sint-Joriskerk van twaalfhonderd tot heden* (Amersfoort 1969), 18-21.
- 6 H. Janse en D.J. de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer* (Zwolle/Zeist 1991), 98.
- 7 Janse 1989, 44.
- 8 Met dank aan D.J. de Vries, die mij heeft toegestaan deze gegevens te publiceren. Voor het hallenkoor leverde dit onderzoek de dateringen 1541 en 1556 op. Hiervoor is nog geen verklaring.
- 9 Frank Haans, 'Gisbert Schairt en de Nederrijnse gotiek', in: W. Denslagen e.a. (red.), *Bouwkunst* (Amsterdam 1993); 236-248, aldaar 238.
- 10 R. Meischke heeft eveneens met deze gedachte gespeeld, maar het is nog niet hard te maken. In de tweede helft van de veertiende eeuw werd vlakbij Kampen, in de stad Zwolle, gebouwd aan de koorpartij van de Michaelskerk, eveneens in de vorm van een hallenkerk.
- 11 De vraag rijst hoe de dateringen van de steenhouwersmerken hier ingepast moeten worden. Janse & De Vries geven een herdatering van de bouwfases van de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch, gebaseerd op vergelijking van dezelfde telmerken in verschillende gebouwen (Janse en De Vries 1991, 94-97). Toch lijkt voorzichtigheid geboden; waren de merken ontegenzeggelijk aan slechts één steenhouwer verbonden en hoe hard zijn de dateringen in andere gebouwen te maken? Desalniettemin bieden de merken een goede leidraad.
- 12 Emmens 1992, 28.

Boekaankondiging

Begin mei verschijnt *Romaans Nederland*, de Nederlandstalige editie van *Pays-Bas romans* uit de beroemde Franse serie "La nuit des Temps" van kloosteruitgeverij Zodiaque.

De serie "La nuit des Temps" beoogt de Romaanse bouwkunst van Europa te beschrijven en in beeld vast te leggen. In meer dan zeventig delen heeft Zodiaque nu bijna geheel Europa behandeld.

Het bijzondere aan deze serie is de voortreffelijke kwaliteit van fotografie, lithografie en druk, alles geheel door paters van het klooster Ste Marie de la Pierre qui vire in St Léger Vauban uitgevoerd. Deze kwaliteit komt vooral bij de Romaanse bouwkunst goed van pas. Daar is immers de ruimtewerking van groot belang en zij is rijk aan sculptuur. De duotone-techniek van het klooster zorgt voor foto's met extreme dieptewerking en zeer scherpe weergave van sculptuur in onder andere kapitelen en tympanen.

Kunsthistorica Ada van Deijk heeft in opdracht van Zodiaque het deel Nederland verzorgd. Zij behandelt in haar inleiding de Romaanse kerkbouwkunst, materiaalgebruik, muurgedingen, westwerken, crypten, het landschap en de vernieuwingen, afbraak en restauraties. Vervolgens worden uitvoerig de belangrijkste kerken behandeld. Na een hoofdstuk met korte beschrijvingen van de andere kerken in alle provincies volgt een hoofdstuk met overige Romaanse bouwkunst en beeldende kunst als sarcofaagdeksels, tympanen, kapitelen, doopvonten, houten beelden, edelsmeed- en emailwerk en codices.

Romaans Nederland is een volledig overzichtswerk, dat tevens zeer fraai is uitgegeven. De uitgave zal in totaal circa 350 pagina's tellen, waarvan 112 pagina's in duotone en 8 in vierkleurendruk. Alle uitvoerig behandelde kerken zijn voorzien van plattegronden. De uitgave is in linnen gebonden, met stofomslag in kartonnen doos. De verkoopprijs wordt fl. 125,-
Tot 1 mei 1994 geldt een intekenprijs van fl. 99,50.

Romaans Nederland is een uitgave van Architectura & Natura, antwoordnummer 3337, 1000 RA Amsterdam of fax 020-6382303

Boekbespreking Stucwerk in het Nederlandse woonhuis uit de 17de en 18de eeuw

Wie dit schitterend uitgevoerde boek in de hand neemt, wordt meteen op het verkeerde been gezet. De titel brengt al verwarring. Onder stucwerk verstaan we toch het werk van de stucadoors, die sedert Daniël Marot met een materiaal, waarin gips of gemalen marmer het hoofdbestanddeel vormt, wanden en plafonds voorzagen van schitterende decoraties? Dat was toch niet in de 17de eeuw. Sla dan de kaft om en er verschijnt een afbeelding uit de catalogus van de Amsterdamse firma Silberling & Zoon, die voornamelijk in de tweede helft van de 19de eeuw werkzaam was.

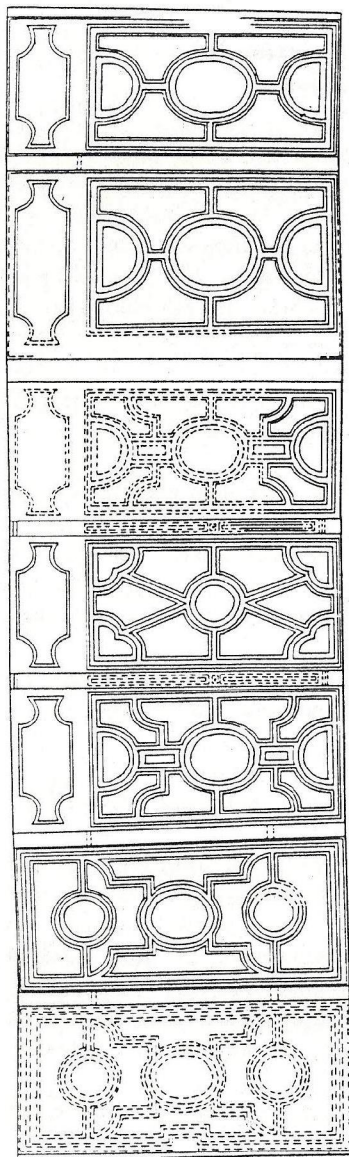
Deze verwarring tekent het hele boek, dat proefschrift was ter verkrijging van de graad van doctor aan de Technische Universiteit te Delft.

De auteur geeft als definities van de belangrijkste begrippen voor het onderwerp van zijn werk:

- **Stucwerk of stuc** is een verzamelnaam voor alle lagen waaruit het stucwerk opgebouwd kan zijn. [Zo'n definiëring komt mij voor als een hond die in zijn eigen staart bijt! Maar goed, de definitie gaat als volgt voort:] Meestal bestaat stucwerk uit één of meer stuclagen en één pleisterlaag;
 - **Stuclaag** is een vrij dikke laag, tot enkele centimeters dik, die bestaat uit een vrij grove mortel. Op een stuclaag worden band- en lijstwerk en de figuraties aangebracht;
 - **Pleisterlaag** is een dunne afwerklaag bestaande uit fijne mortel.
- Op basis van deze verwarrende definities is verder het hele boek uitgewerkt.

Als op blz. 203 de Italiaan Vasari (1511-1571) geciteerd wordt blijkt (als we de gegeven vertaling van een vertaling kunnen vertrouwen) dat deze bij stuc uitgaat van gezeefd marmmermeel en kalk. Direct daarna wordt bij monde van Simon Stevin (geboren te Brugge in 1548, Antwerpen tot 1581, daarna Leiden en Den Haag, overleden 1620) de pleisteraar ten tonele gevoerd, die als materialen klei, kalk en kalverhaar gebruikt. Stevin meldt ook, dat men de zolders (plafonds) van onder dik moet bepleisteren, hetgeen in regelrechte tegenspraak is met Frelings definitie.

Op dezelfde bladzijde wordt het testament van de Veerse stadsmetselaar Bommenee uit 1750 aldus geciteerd:

Afb. 8 Laat 17de-eeuws stucplafond in het Hof van Zevenbergen, Keizerstraat 12 te 's-Hertogenbosch, gesloopt 1992. Dit is een van de plafonds die door Freling is onderzocht op samenstelling en weerstand door middel van boorproeven (tek. H. Hundertmark, BAD 's-Hertogenbosch).

"de pleister (gipssteen) wordt gebrand in ijzeren ketels, indirecte verhitting. Kalk wordt in ovens met de brandstof erbij gebrand. Het gips wordt eerst gebroken, gemalen en gezeefd. Wanneer er blazen ontstaan in de ijzeren ketel en deze barsten aan de oppervlakte dan is de gipsstof voldoende verhit en kan het na afkoeling in zakken worden gedaan." Noot 98 geeft aan dat het hier gaat om blz. 98 uit Willem Annema's onvolprezen bewerking. Na enig zoeken vindt men de volgende passage:

'Pleyster werd gemaakt van allebastersteen, die uyt de Straat werdt overgebracht in de scheepen voor ballast. Maar deselve wert ook gemaakt van alle stukken en brokken die, groot en kleen, afvallen van de marmarsteen als die verwerkt wert. Dien afval werd gebrooken in den breekmoolen en dan gesift en feijn sijnde tot stof, soo wert die stof gebrant in een ijsere keetel en gestookt dat hij doorheet is. En als deselve begint als blaasen op te springe, soo is deselve goet en dan gedaan in sakken, of vaatjes en digt gestopt...'

Het moet toch in een wetenschappelijk proefschrift niet voor kunnen komen, dat een tekst zo verkracht en verkeerd geciteerd wordt. We zouden van dergelijke aanhalingen nog talloze andere voorbeelden kunnen geven, maar dat is zonde van de plaatsruimte in deze Nieuwsbrief.

Het blijkt, dat Bommenee pleister gebruikt voor gips, bijvoorbeeld in de volgende zin: *'Uyt Vriesland komt feijne stofkalk om meede te witten en die is bequam om te gebruyken voor de plakkers om deselve te mengen met plays-ter...'*

Om tot juist gebruik van termen te komen, dient men ook na te gaan wat historische geschreven bronnen te bieden hebben. Een rekening van het Muiderslot uit 1373 vermeldt: *'.. vanden Cameren boven ende beneden te playsteren ende te bewarpen'*¹.

Een bestek van het Huis te Rumpt uit 1553 spreekt over *'plaesteren'*. Maar ook in 1734 wordt bij een verbouwing van het Bartolottihuis in Amsterdam melding gemaakt van *'plijsteren'*.

In sommige gevallen werd gesproken over plakken, hetgeen door een plakker geschiedde. Daarbij kon zowel leem als kalk gebruikt worden.

De begrippen stuc en stucadoor komen pas relatief laat in gebruik, zo in de loop van de 18de eeuw. De benaming is dan ontleend aan de stuccatore, die uit Italië naar Nederland kwamen om er met gebruik van gips kunstige plafonds en wandversieringen te maken. Ook werd de benaming *plafonneur* gebruikt, o.a. bij het Haagse Paleis Nassau-Weilburg in 1767.

Wij zouden op grond van het voorgaande bij voorkeur de volgende omschrijvingen hanteren:

- pleister is een laag mortel van enkele millimeters tot enkele centimeters dik, in hoofdzaak bestaande uit kalk en zand of een ander toeslagmateriaal, aangebracht op een wand, gewelf of plafond.

- Stuc, stucwerk of stucadoorswerk is pleisterwerk, waarbij in de dunne bovenste afwerklaag marmerpoeder of gips is verwerkt.

Analoog daaraan zouden de begrippen pleisteraar en stucadoor ook van elkaar onderscheiden moeten worden.

Het is met de termen pleisteren en stucwerk altijd een probleem geweest, zoals ook blijkt uit het volgende citaat:

"De menging van de kalk, tras als anderzints tot deeze pleistering te employeren.." (1785 Schiedam, St.-Jacobsgasthuis). Het zou een eerste vereiste geweest zijn van een proefschrift, aan de onduidelijkheden op dit punt nu eens definitief een eind te maken. Helaas, dit kapitale boek versterkt de ellende. Opvallend is ook, dat de belangrijke en vrij scherpe scheiding, die er omstreeks 1685 optreedt, in het boek nergens wordt teruggevonden. Het is alsof er geen verschil is tussen de gangbare technieken van voor en na die cesuur. Ook de uitvoerig beschreven boorproeven leveren geen enkele aanwijzing in die richting op.

Velen verleenden de auteur medewerking door vele uren, soms dagen met hem pleister- en stucwerken te bekijken en hem aanwijzingen te geven. Wie dat waren, is uit het voorwoord en in een eventuele verantwoording in noten niet op te maken. Bronvermeldingen zijn slordig en onvolledig. Op blz. 188 bijvoorbeeld is vermeld dat in 1344 bij Alkmaar schelpkalk werd gebrand. In een noot wordt wel aangegeven hoeveel een hoet kalk is, maar niet waar de kennis over het kalkbranden in 1344 vandaan komt. Welnu: lees daar *Cement in Nederland* van A. Heerding (1971), blz. 15-17 en Renauds feestbundel *Liber Castellorum* (1981) op blz. 165-169 maar eens op na.

Nog een uitlijder, ook op blz. 188: als auteur van *Op en om de middel-eeuwse bouwwerf* (Brussel 1966) geeft het boek Frieda van Tyghem, maar Freling spreekt over 'zijn publicatie'. In de literatuuropgave wordt op blz. 357 ook onder Van Tyghem aangegeven, dat er een catalogus zou zijn van de gelijknamige tentoonstelling te Brugge in 1975. Die tentoonstelling en dus ook de catalogus heten echter *Op en om de bouwwerf* en de auteurs van de catalogus zijn W.P. Dezutter en M. Goetinck.

Op blz. 195 wordt voor herkomst van gips uit Duitsland verwezen naar de 'afbeelding hiernaast'. De nieuwsgierige lezer wordt dit kaartje evenwel onthouden. Het boek zit vol met dit soort slordigheden. In noot 38 van

hoofdstuk 3 wordt bijvoorbeeld vermeld: "*Oude rekeningen e.d. worden aangehaald op blz. ?*". Het was blijkbaar te veel moeite dat bij de eindredactie in te vullen.

De 'Index topografisch' bevat helaas veel ballast. Als op blz. 193 vermeldt wordt dat schelpen langs de Hollandse kust gevonden worden van Scheveningen tot Texel, gaat het mij te ver in de index Scheveningen en Texel onder dit paginanummer op te nemen. Wel ontbreekt het paviljoen Von Wied in Scheveningen uit 1826, waarin kunstmarmer of marmerstuc werd aangebracht. Stucco lustro, marmerstuc en dergelijke technieken ontbreken trouwens geheel. De artikelen van Meindert Stokroos in de Monumentenmonografie 5, *Keizersgracht 695/697* van de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Maatschappij tot Stadsherstel uit 1988 en in *Monumenten* 1989/2, blz. 20-23, zijn Freling kennelijk ontgaan.

Het zou niet eerlijk zijn alleen maar negatieve dingen over het boek te zeggen. Dat heeft zeker de uitgever niet verdiend, die er een schitterend (en ook duur) boek van heeft gemaakt. Aan de opmaak en de weergave van het afbeeldingen-materiaal is veel zorg besteed. Alleen is het mij niet duidelijk, waarom een aantal afbeeldingen zowel in zwart-wit als in kleur voorkomt. Het lijkt erop, dat er op het laatste moment, nadat de opmaak al gereed was, een sponsor gevonden werd, die de kleurenafbeeldingen wilde financieren.

Freling komt de eer toe zich te hebben gewaagd aan een voorlopig overzicht van alle (hem) bekende voorbeelden van 17de- en 18de-eeuws "stucwerk" in Nederlandse gebouwen. Maar dan is het weer vreemd, dat hier (analoog aan de op dit punt misleidende titel van het boek) niet alleen woonhuizen maar ook stad- en raadhuisen, kerken en andere niet bewoonbare gebouwen worden opgesomd. Ook het overzicht van vele bekende (echte) stucadoors, vooral uit de 18de eeuw, is een belangrijke bijdrage aan de kennis van de materie.

Herman Janse

Wijnand V.J. Freling, *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis, uit de 17de en 18de eeuw* (Leeuwarden/Mechelen z.j. [1993]), uitg. Eisma BV, ISBN 90-74252-16-8, aanbiedingsprijs fl. 145,-.

Noot

- 1 J.G.N. Renaud, 'De bouwgeschiedenis van het Muiderslot', *Bull. KNOB* 1954, kol. 202.

Korstmossen en muurbloempjes

DEIJK, A. van - *Romaans Nederland* (Amsterdam 1994), verschijnt medio mei 1994, ISBN 90.71570.35.5.

DOLNÉ, E.M. - 'Het huis van Brecht te Breda; kunsthistorische en bouwhistorische aantekeningen bij de huidige verschijningsvorm van het pand', Parade 14, officiële uitgave van de KMA te Breda, nr. 3/4 (november 1993), 35-61.

DRÖGE, J. - 'Het ontwerp, de bouw en de inrichting van het Logement van de heren van Amsterdam te 's-Gravenhage', in: *Jaarboek Monumentenzorg 1993* (Zwolle/Zeist 1994), 59-84.

DRUNEN, A. Van - 'Wisseldorpekklosjes; een sierelement in het grensgebied tussen schuiframen en draairamen', in: *Jaarboek Monumentenzorg 1993* (Zwolle/Zeist 1994), 123-136.

JANSE, H. - 'Stein und Steinmetzen zwischen Weser und IJssel; Gildehauser und Bückeberger Sandstein und ihr einfluß in den Niederlanden', in: G.U. Großman (red.), *Historisches Bauwesen Material und Technik; Jahrbuch für Hausforschung*, Band 42 (Marburg 1994) 89-98.

JANSMA, E. - 'Dendrochronological methods to determine the origin of oak timber; A case study on wood from 's-Hertogenbosch', *Helinium* 32 (1992), nr. 1-2 1992 (Wetteren 1993), 195-214.

MEISCHKE, R. - 'Houtskelethuizen met stenen wanden', in: *Jaarboek Monumentenzorg 1993* (Zwolle/Zeist 1994) 36-50.

OLDE MEIERINK, B. - 'Die Baupraxis im Ostniederländisch-Westfälischen Raum um 1700 am Beispiel der Gildehauser Baumeisterfamilie Hagen', in: G.U. Großman (red.), *Historisches Bauwesen Material und Technik; Jahrbuch für Hausforschung* Band 42 (Marburg 1994), 129-140.

OUDE SINGEL 118; EEN RESTAURATIE 1993-1994 (Leiden 1994).

STENVERT, R. - 'Bouwers en bouwkundigen in Twente 1866-1906', *Overijsselse Historische Bijdragen* 108 (Zwolle 1993), 19-96.

STENVERT, R. - 'Het Adamanshuis te Zutphen', in: *Publicatie Stichting Oude Gelderse Kerken* 37, publicatieband IV, nr. 8 (1993), 127-136.

TAVERNE, E. en I. **VISSER** (red) - *Stedebouw; De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden* (Nijmegen 1993).

VRIES, D.J. De - 'Naturstein im 15. und 16. Jahrhundert in den Niederlanden', in: G.U. Großman (red.), *Historisches Bauwesen Material und Technik; Jahrbuch für Hausforschung*, Band 42 (Marburg 1994), 113-128.

Illustratie voorzijde: *Plattegrond van de Sint-Joriskerk te Amersfoort, met ingetekend de verschillende bouwfases. Voor fasering zie p. 5 (tek. K. Emmens, gebaseerd op plattegrondtekeningen van P. Wiersma).*